

KULTURNE AKTIVNOSTI OSJEČKOG RADNIŠTVA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Analizom dostupnih arhivskih i novinskih izvora autorica u radu nastoji istražiti javne oblike kulturnih aktivnosti osječkog radništva u okviru radničkih društava, ali i izvan njih. Istraživanje obuhvaća razdoblje od kraja 1860-ih, kada je osnovano prvo osječko radničko društvo, do početka Prvoga svjetskoga rata. Rezultati istraživanja pokazuju kako su najčešći javni oblik kulturnih aktivnosti kako u okviru radničkih društava, tako i izvan njih predstavljale radničke zabave. Pratio ih je raznovrsan program s ciljem socijalizacije i rasonode, a radničkim su aktivistima služile i kao pogodna mjesta za širenje političkih ideja.

Valentina Kezić

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR-10 000 Zagreb
valentinakezic96@gmail.com

Izvorni znanstveni rad

UDK: 930.85(497.543Osijek)
008::061](497.543Osijek)(091)

Ključne riječi: Osijek, kulturne aktivnosti, radnička društva, radništvo, radničke zabave, radnički aktivisti.

UVODNO

Iako se postupni industrijski napredak u Osijeku uočavao nakon Nagodbe, tek su se potkraj i početkom novog stoljeća mogli primijetiti značajniji rezultati. Prema statističkom popisu iz 1890. evidentirano je 5 tvornica s 235 zaposlenika, deset godina kasnije evidentirano je 14 tvornica s 697 zaposlenika, a 1910. 25 tvornica s 2.057 zaposlenika. Najveći broj zaposlenika, gotovo četvrtinu industrijskog radništva, prije Prvog svjetskog rata zapošljavale su tvornica šibica i tvornica šećera.¹ Skromnu industrijalizaciju pratio je vidljiv demografski rast. Krajem 1860-ih Osijek je brojao oko 17 000 stanovnika, a već 1910. svega 28 505 stanovnika.² Navedeni procesi utjecali su i na promjene u urbanističkoj vizuri grada. Početkom 1880-ih reambuliran je plan grada iz 1863. što je dovelo do povezivanja Gornjeg grada s Tvrdom i Donjim gradom. Od gotovo neuglednog i ruralnog središta kojim su, prema likovnom prikazu Čeha Antona Erbena, još krajem 1860-ih šetale domaće životinje, Gornji grad počeo je poprimati moderne vizure od početka 1870-ih. To se uočavalo u izgradnji velike dvokatne gradske kuće s tornjem na Glavnom trgu (1874.), župne crkve sv. Petra i Pavla (1898.), ali i izgradnjom atraktivnih secesijskih stambenih zgrada za imućne Osječane u današnjoj Europskoj aveniji. Mađarski arhitekt Ivan Lay projektirao je na uglu Glavne i Teretne ulice 1912. zgradu Glavne pošte, a Viktor Axmann kino Urania u središtu grada. Osječani su se od 1894. mogli pohvaliti i izgradnjom prve državne javne telefonske mreže.³ S vremenom Osijek se zahvaljujući svom položaju uz rijeku Dravu afirmirao u multifunkcionalno središte koje je izraslo u „tipičan srednjoeuropski grad s mješovitim stanovništvom uz upadljivu dominaciju Nijemaca“.⁴

Posljedice industrijalizacije i razvoja kapitalističke privrede u pogledu nereguliranih radnih uvjeta, niskih plaća, egzistencijalne neizvjesnosti uzrokovane ekonomskim i agrarnim krizama te tržišnim okolnostima osjetilo je i osječko radništvo.⁵ Njihov sve bjedniji položaj pokušala su ublažiti radnička društva koja su osnovana prvo pod vodstvom građanskih liberala, a kasnije i samih radnika. Prvo takvo društvo na prostoru jugoslavenskih zemalja osnovano je upravo u Osijeku 1867. godine pod nazivom Osječko radničko-obrazovno društvo (Esseker Arbeiter

Bildungs-Verein). U osnivačkom odboru društva nalazili su se Gustav Wagner, vlasnik ljevaonice i tvornice strojeva, suosnivač i glavni urednik osječkog lista *Die Drau*, dr. Josef Posner, tajnik Trgovačko-obrtničke komore, Matija Gršković, gimnazijski profesor, J. Otto, financijski inspektor, Koloman Maas(z), kipar, Hugo Conrad von Hötendorf, vlasnik Gradske risarske škole i Emanuel Selig(ch), knjigoveža.⁶ Riječ je dakle o građanskoj inteligenciji, privrednicima, činovništvu, a nešto manje o radnicima. Društvo je bilo kulturno-potpornog karaktera, a obrazovanjem radništva i suradnjom s građanstvom htjela se spriječiti njihova politizacija. Slična su društva osnivana i u ostatku Monarhije čiji su članovi bili majstori, kalfe i mali trgovci.⁷ Nedugo nakon osječkog, takva su društva osnivana u Rijeci (1869.), a početkom 1870-ih i u Zagrebu (Tipografsko društvo i Obrtničko-radničko društvo) pod vodstvom radnika.

Suradnja s građanstvom nije potrajala dugo što je pokazao štrajk užarijskih pa potom krojačkih pomoćnika 1869. godine koji su zahtijevali povećanje plaća. Bila je to i svojevrsna najava u novo desetljeće koje će biti obilježeno radničkim štrajkovima, tipografskim pokretom u Monarhiji i Njemačkoj i osnivanjem Pariške komune.⁸ Da su aktivistički trendovi u vidu osnivanja društava bili prisutni i u Osijeku najbolje to pokazuje uspostavljanje Osječkog konobarskog društva (1874.), Osječkog trgovačko-bolesničkog društva (1871.), Društva za bolesne krojačke pomoćnike (1871.), potom osječke podružnice budimpeštanske Opće radničko-bolesničke i invalidske blagajne (1876.) te Općeg slavonsko bolesničko-potpornog društva (1877.). Osim poticanja na osnivanje društava, strano kvalificirano radništvo širilo je i socijalističke ideje distribuiranjem radničkih novina, knjiga i brošura. Utjecaj tih ideja mogao se uočiti u inicijativi nekolicine članova Osječkog radničko-obrazovnog društva koji su htjeli promijeniti pravila društva 1872. s ciljem okupljanja radnika iz čitave Slavonije, dijela Vojne krajine te područja koje pripada mađarskom dijelu Monarhije osnivanjem podružnica u kojem bi se obrazovanje radništva podiglo na veći stupanj.⁹ Iako Zemaljska vlada nije odobrila predložena pravila, socijalistički orijentirano radništvo nije odustalo od osnivanja novog društva čija su pravila prihvaćena 1875. godine. To novo društvo pod nazivom Obrtničko-radničko društvo bilo je, za razliku od prethodnog, usmjereno samo na obrazovanje radništva. Vodstvo društva nastojalo je 1879. ipak osnovati i blagajnu za bolesne i invalide te omogućiti stranim radnicima da postanu članovi društva. No prijedlog je bio odbijen zbog vladina straha od mogućeg utjecaja njemačkih socijaldemokrata kojima je zbog dva pokušaja atentata na cara Wilhelma I. godinu dana ranije bila zabranjena svaka aktivnost.¹⁰ Gradske vlasti

1 Karaman, Igor. //Gospodarski razvoj Osijeka i okolnih krajeva. //*Od turskog do suvremenog Osijeka*, druga knjiga, urednik Julijo Martinčić, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku: Osijek, 1996., str. 153.

2 Pejić, Luka. *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.)*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2020., str. 40.

3 Ibid, str. 46-47.

4 Prema statistici 1880. njemačkim je jezikom govorilo 8.970 osoba, hrvatskim i srpskim 7.482, mađarskim 1.152, češkim 275, talijanskim 78, slovačkim 52, poljskim 23, bugarskim 20. Razlika je bila još uočljivija 1900. kada je postojalo 12 000 njemačkih govornika nasuprot 6.500 domaćih govornika. Obad, Vlado. *Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture*, Osijek: Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2014., str. 12.

5 Dugo radno vrijeme, koje je za neke poput kućne posluge iznosilo od 16 do 17 sati dnevno, pratilo su niske i nedostadne plaće. Od 1870-ih porast životnih troškova pratio je pad nominalnih nadnica poljoprivrednih radnika i nadničara (oko 50%), rudara (10-20%) te industrijskih radnika (oko 30%). Veće plaće dobivali su oni zaposleni u građevinskoj i odjevnoj industriji, strojarnicama i tiskarama, a najmanja u industriji duhana, papira i tekstila. Vidjeti: Pejić, Luka. // Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.). // *Sindikati između rada i kapitala / urednici Maroje Višić, Miroslav Artić*. Zagreb: Durieux: Ellipsis, 2022., str. 228-229.

6 Mažuran, Ive. *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1967., str. 11-12.

7 Gross, Mirjana, Szabo, Agneza. *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb: Globus, 1992., 338.

8 Ibid, str. 342.

9 Mažuran, Ive. Nav. dj., str. 74.

10 Cazi, Josip. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, knjiga prva, Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958., str. 19-20.

počele su ubrzo nakon toga s uhićivanjem članova društva zbog njihove navodne povezanosti sa socijaldemokratskim pokretom i raspustile su društvo.¹¹

Represivne mjere i progoni radničkih aktivista postali su od tada sve učestaliji. Situacija se početkom 1890-ih ipak mijenjala što se uočavalo u većem broju radničkih štrajkova, održavanju radničkih javnih skupština, proslavama Praznika rada i osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u koju su se učlanjivali i osječki radnici. No prilikom javnih skupština, a i proslava Praznika rada bili su i dalje prisutni, kao ranije kod sastanaka radničkog društva, predstavnici gradskih vlasti kako bi lakše nadzirali djelovanje radništva. U tom razdoblju dolazi i do osnivanja strukovnih društava poput Cipelarskog i čizmarskog društva (1892.) te Obrtne zajednice krojača i krojačica (1894.).¹² Bilo je pokušaja osnivanja i novog radničkog obrazovnog društva po uzoru na ranije društvo, no pravila takvog društva odobrena su tek 1906. godine. Osječko je radništvo do početka Prvoga svjetskog rata i dalje bilo aktivno održavajući štrajkove, skupštine i proslavljajući Praznik rada.

Uzimajući u obzir navedeno, cilj je ovoga rada istražiti javne oblike kulturnih aktivnosti osječkog radništva koji su bili organizirani u okviru spomenutih radničkih društava, ali i one koji su bili organizirani izvan njih pomoću analize arhivskih i novinskih izvora. S obzirom da je djelovanje nekih osječkih radničkih društava već istraženo, u radu je korištena i recentna historiografska literatura.

KULTURNE AKTIVNOSTI RADNIŠTVA U OKVIRU RADNIČKIH DRUŠTAVA

Prvo osječko radničko društvo, Osječko radničko-obrazovno društvo (Esseker Arbeiter Bildungs-Verein), osnovano je s ciljem unapređivanja duhovne i tjelesne dobrobiti radnika koje bi se ostvarilo omogućavanjem svih mogućih sredstava. Izuzev pomoći tijekom bolesti i u slučaju smrti, društvo je težilo proširenju obrazovanja među radništvom. Od svojih je članova očekivalo iskren i čestit način života te ponašanje nalik „učenom čovjeku“. Kako bi se postigao taj cilj, društvo bi koristilo „društven i uljudan razgovor“, a „ugodne“ večeri trebale su zamijeniti pijančevanja koja uništavaju duh i tijelo. Društvo bi se pobrinulo potaknuti i znanstveno obrazovne muškarce, posebno učitelje javnih gradskih ustanova da radnicima održe predavanja o korisnim temama. Pažnja bi se pridavala nastavi pisanja te izlaganjem spisa kojima bi se priznali trud i sposobnosti radnika.

Navedeni cilj nastojao se provesti tijekom društvene skupštine. U prvom dijelu skupštine odvijalo bi se poučavanje radnika tako što bi poslušali poučno znanstveno predavanje „učenjaka“, a i sami radnici trebali su održati predavanja, govore te čitati izvještaje iz zanatskih i tehničkih novina. Drugi dio skupštine imao je neformalnu, odnosno zabavnu funkciju. U tom dijelu društvo bi nastojalo zabavljati svoje goste predstavama, pjevanjem i vicevima.¹³ Da je društvo svoje planove realiziralo, pokazuju nam sačuvani i rijetki programi večernjih priredbi koji su bili objavljeni u lokalnim novinama *Essker Lokalblatt und Landbotes*. Tako je u veljači 1868. u prvom dijelu večernje priredbe predavanje o socijalnoj jednakosti radnika održao upravo tadašnji glavni urednik spomenutih novina J. F. Wawerka. U drugom dijelu goste je zabavljalo Radničko pjevačko društvo svojim repertoarom, a i članovi društva poput Emanuela Selig(ch) a, Ferdinanda Wolfschütza i Wenzela Viktorina imali su prilike recitirati pjesme.¹⁴ Mjesec dana kasnije održane su još dvije večernje priredbe sličnog programa. Tijekom prve priredbe održano je znanstveno predavanje o kretanju u životinjskom carstvu neimenovanog predavača, dok su u drugom dijelu priredbe nastupali Radničko pjevačko društvo i radnici recitirajući pjesme. Druga priredba bila je sličnog programa izuzev znanstvenog dijela čiji naziv predavanja nije naveden.¹⁵

Nakon tih nekoliko priredbi aktivnosti društva ostaju nepoznate sve do ožujka 1872. godine. Tada u kratkim crtama, novine *Die Frau* donose obavijest o lokaciji društva (Šeperova pivovara) i održavanju tečaja crtanja (slobodno i građevno) koji traje nedjeljom i državnim praznicima od 14 do 16 sati. Spominje se i održavanje satova pjevanja u pjevačkom odboru društva koje će voditi učitelj pjevanja Lorenz Schmidt utorkom, četvrtkom i subotom od 18:30 do 21:30 sati u prostorijama društva. Članovi su mogli posjetiti i čitaonicu u prostorijama društva od 18:30 do 20:00 sati.¹⁶ Posljednja aktivnost toga društva spominje se u svibnju 1872. kada profesor Realne gimnazije Vitanović održava predavanje „Svrha i korist društva“.¹⁷

U obrazovanju društvenih članova značajnu je ulogu imala knjižnica. Njezin je fond bio financiran članarinama članova i mjesečnim prihodima. Osim spomenutim putem, fond kao i ostala obrazovna sredstva nabavljali su se i od donacija „cijenjenih prijatelja“. Za brigu o fondu bilo je zaduženo dvoje knjižničara. Knjižnica Osječkog radničko-obrazovnog društva bila je po svemu sudeći inkorporirana u knjižnicu Obrtničko-radničkog društva osnovanog 1875. što dokazuje popis konfisciranog inventara tog društva 1880. Od gotovo 152 popisanih i sačuvanih djela samo tri imaju pečat Obrtničko-radničkog društva. Uglavnom je najviše djela iz područja književnosti, a znatno manje iz područja ekonomije i politike, filozofije i prava, povijesti, prirodnih

11 Mažuran, Ive. Nav. dj., str. 204.

12 Firingner, Kamilo. „Osnivanje osječkih radničkih bolesničko-potpornih i prosvjetnih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894. g.“. // *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek – 1867/ uredio Zdravko Krnić. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije: Osijek: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, 1969., str. 93, 96.*

13 Mažuran, Ive. Nav. dj., str. 12-20.

14 Ibid, str. 66.

15 Ibid, str. 26-27.

16 Ibid, str. 67.

17 Ibid, str. 68.

znanosti i ostalih područja.¹⁸

Obrtničko-radničko društvo (Gewerbe-Arbeiter Verein) osnovano 1875. godine imalo je za svrhu obrazovanje članova u obrtu i znanosti. Prema sačuvanim pravilima ono bi se postiglo pribavljanjem popularnih znanstveno-obrtnih knjiga i časopisa, popularnim i znanstvenim predavanjima s isključenjem vjerskih, političkih i socijalno-političkih pitanja, utemeljenjem strukovne i znanstvene knjižnice, društvenim sastancima, pjevanjem, tjelovježbom te onim „moralno“ poticajnim sredstvima koji su potrebni za nužno strukovno obrazovanje i uredan život.¹⁹ Pravila ne spominju poseban dio o društvenoj knjižnici, stoga se može pretpostaviti kako su se članovi novoga društva držali istih pravila Osječkog radničko-obrazovnog društva iz 1867. godine. U slučaju raspuštanja društva, društvo je imalo pravo raspolaganja knjižnicom i stvarima koje su se nalazile u njegovu posjedu.²⁰ Osnovana su i dva odbora, jedan za Gornji grad, a drugi za Donji grad. Za oba dijela funkciju knjižničara obavljao je cipelar Pavao Kracker.²¹ Društvo je prvotno imalo prostorije i čitaonicu u Donjem gradu, no 1878. preselilo je svoje prostorije na prvi kat „Hotela Europa“.²²

Sl. 1. „Arbeiterfest“, *Die Drau* XI, XI (24) (nedjelja, 24. 3. 1878), str. 2.

Iako je društvo osnovano 1875., obavijesti o javnim kulturnim aktivnostima društva pojavljuju se tek od ožujka 1878. Mjesečni sastanci održavali su se svake prve nedjelje u mjesecu u 15 sati i bili su podijeljeni na dva dijela – formalni i zabavni. Tijekom formalnog dijela raspravljalo se o radu društva, imenovanju članova odbora i uprave, ali tad su održavana i predavanja članova te istaknutih građanskih intelektualaca. Povodom preseljenja i otvorenja društvenih prostorija na prvom katu „Hotela Europa“ organizirana je proslava od čijeg se prihoda namjeravao opremiti prostor i kupiti nastavna sredstva. Na početku je svečani govor održala gospođica Sofie Neumann, potom je uslijedila izvedba „Radničke marseljeze“ pjevača Obrtničko-radničkog društva i „Prijateljskog sastanka“, nekoliko govora članova društva, komedije „Razgovor u rajskom vrtu“ članova društva Englich, Schmatza i Wohlfartha te izvedbe „Zujte žice“ i „Ja sam Slavjan“.

Između i na kraju izvedbi održavali su se plesni vijenci, a tijekom cijelog programa igrala se šaljiva lutrija.²³ Mjesec dana kasnije, u travnju 1878., održana je narodna proslava u Tvrdavici. Svečani govor održao je Josip Wohlfarth, zatim su uslijedile igre poput gađanja klinovima, šaljiva lutrija i na kraju plesni vijenac. Ulaz se za odrasle osobe naplaćivao 40 krajcara, a za djecu mlađu od 12 godina 15 krajcara. Prihod od ulaza bio je namijenjen svrhama društva.²⁴ Osim svečanih proslava, Društvo je organiziralo u svojim prostorijama i znanstvena predavanja. Ciklus predavanja o „Našem sunčevom sustavu nakon Kopernika“ i „Bitnosti sunca“ održao je profesor Realne gimnazije dr. Ivan Zoch u svibnju iste godine.²⁵ Proslava treće godišnjice osnutka Društva održana je u lipnju u vrtu „Hotela Europa“. Na popodnevnoj je priredbi nastupilo dječje kazalište, a na večernjoj je Alexander Jusinger održao svečani govor. Izvedena je i jedna lakrdija, a s njemačkim i hrvatskim pjesmama nastupili su pjevači Obrtničko-radničkog društva i Hrvatsko pjevačko društvo „Lipa“. Prikazane su i slike koje je priredio Anton Erben, igrane su se uobičajne igre, a na kraju je održan plesni vijenac. Ulaz se po osobi naplaćivao 50 krajcara, obitelji su plaćale 1 florin i 20 krajcara, a djeca 25 krajcara. Prihod od ulaznica bio je, kao i ranije, namijenjen svrhama društva.²⁶ Proslava četvrtre godišnjice osnutka društva, ujedno i posljednja, održana je u nešto skromnijem duhu u srpnju 1879. Nakon pratnje vojne glazbe uslijedile su deklamacije članova, izvedbe komičnih scena, igre, vatromet i na kraju plesni vijenci. Ulaz se naplaćivao 50 krajcara, a za djecu mlađu od 12 godina 20 krajcara.²⁷

Iako neka društva nisu imala kulturnu funkciju, priređivala su prigodne zabave. Tako je povodom druge godišnjice osnutka gornjogradska podružnica budimpeštanske Opće radničko-bolesničke i invalidske blagajne priredila proslavu u rujnu 1876. na kojoj je sudjelovalo pjevačko društvo

18 Među književnim djelima najzastupljeniji su pustolovni romani američkog književnika Jamesa Fenimora Coopera te povijesni romani škotskog književnika Waltera Scotta. Zanimljivo je kako se među popisanim knjigama nalaze djela njemačkog političara i socijalista Ferdinanda Lassallea kao i *Beschlüsse der Delegiertenkonferenz der Internationalen Arbeiterassoziation, abhalten zu London vom 17 bis 23. September 1871* Karla Marxa. Prema svemu sudeći, pojava tih i sličnih djela u knjižnici Osječkog radničko-obrazovnog društva koincidirala je s akcijama za osnivanje novog društva 1872. godine, odnosno s pojavom socijalističkih ideja u društvu. Ona su i pokazatelj udaljavanja socijalistički orijentiranog radništva od ideje radničkog društva kakvog su zamislili njegovi osnivači – građanska inteligencija, privrednici i činovnici 1867. godine.

19 Mažuran, Ive. Nav. dj., str. 90-91.

20 Ibid, str. 91, 93.

21 Ibid, str. 159, 173.

22 Ibid, str. 112.

23 Ibid, str. 161.

24 Ibid, str. 162.

25 Ibid, str. 169.

26 Ibid, str. 170.

27 Ibid, str. 174.

„Prijateljski sastanak“.²⁸ Navedena podružnica organizirala je u siječnju 1877. zabavu od čijeg je prihoda kupljena odjeća za 36 radničke djece.²⁹ Zabavu je 1878. priredila i podružnica Općeg slavonsko-bolesničko-potpornog društva.³⁰ Početkom 1890-ih zabavu je priredio radnički odbor Obrtne zajednice krojača i krojačica, a prihod od iste bio je namijenjen za održavanje njezinih tečajeva.³¹ Povodom osnivanja fonda za Opću radničko-bolesničku blagajnu za Slavoniju u kolovozu 1894. održana je zabava uz ples, natjecanje u ljepoti i Prvu osječku tamburašku kapelu Rözner u gornjogradskoj pivovari.³² Organizacija osječkih drvodjelaca i postolara organizirala je u rujnu 1907. festival berbe vina s plesom i šaljivom lutrijom u gostionici Gustava Fleitza.³³

Zagrebačko je radništvo, kao i osječko, provodilo slične kulturne aktivnosti u okviru Obrtničko-radničkog društva osnovanog 1873. godine. Ono je također imalo kulturno-potpornu funkciju i njegova su pravila bila uzorom osječkom društvu osnovanom 1875. No za razliku od osječkoga, zagrebačko je društvo od početka imalo prosvjetne i naobrazbene odbore, a od 1875. poseban obrazovni pododbor. Njegova je zadaća bila da održava društvenu knjižnicu i pretplatne listove, da odboru predlaže „vrsne knjige i časopise što bi vrijedni bili da se nabave“, da priređuje javna predavanja o znanstvenim i socijalnim predmetima i da uvažava učenje članova u raznim strukama znanosti te da priređuje zabave u korist društvene blagajne.³⁴ Društvo je 1874. pokušalo osigurati niže cijene kazališnih ulaznica za članove društva kao i korištenje školskih prostorija za obrazovna predavanja i crtanje, no te su molbe bile odbijene.³⁵ Osim pjevanja, provodila su se razna predavanja na hrvatskom i njemačkom jeziku odgojnog i stručnog karaktera, obuke u crtanju, geografiji te čitanju i pisanju na hrvatskom i njemačkom jeziku. Stariji članovi društva sastajali su se svakog ponedjeljka kako bi diskutirali o pojedinim pitanjima što je poprimalo oblik političkog obrazovanja. Društvo je imalo i svoju knjižnicu čiji sadržaj nije poznat kao što je slučaj s knjižnicom osječkog društva. Članovi društva organizirali su i izlet u Šestine 1874. na kojemu je prisustvovao pjevački zbor samoga društva.³⁶ Potonji je predstavljao poseban oblik kulturne djelatnosti unutar društva, a prihodi od njegovih koncerata često su upotrebljavani za pomoć bolesnima, besposlenima, štrajkašima ili neku drugu svrhu društva.³⁷ Od 1884. pjevački je zbor postao dio zasebnog odjeljka društva i promijenio naziv u Radničko pjevačko društvo „Sloboda“ u Zagrebu.³⁸

Zabave koje su se organizirale barem jednom mjesečno u korist društvene blagajne predstavljale su gotovo uvijek koncert s tombolom, plesom ili šaljivom lutrijom i vatrometom. Na takvim su se događajima često pojavljivali i imućniji darovatelji iz redova plemstva, svećenstva, privrednika, trgovaca ili građanske inteligencije kako bi svojim novčanim doprinosom poduprli njegovu potpurnu svrhu. Posebno su se među njima isticali barun Levin Rauch, ban Ivan Mažuranić, grof Buratti, ban Khuen-Héderváry, biskup Josip Mihalović, grof Đuro Drašković, dr. Josip Frank, dr. Franjo Rački, Miho Vrbanić, Franjo Pokorny, Đuro Eisenhuth (glazbenik), patrijarh N. Arko, Guido Pongratz, barun Lj. Vranicany, Dragutin Albrecht i dr.³⁹ Najčešće su se održavale u vrtu Rathove pivovare, prostorijama vrta Franje Josipa I., gostionicama „Kod Dobričine“, „Kod Lipe“, „K. Meksikancu“, vrtu Dreherove pivovare, a od kraja 1880-ih i u prostorijama Građanske streljane te Maksimiru. Pratile su ih pomno odabrane glazbene točke koje su izvodili „Sloboda“, glazbeni orkestar 53. pješačke pukovnije ili pak drugi glazbeni sastav.⁴⁰ Održavane su ponedjeljkom, subotom ili nedjeljom u večernjim satima. Cijene ulaznica kretale su se od 10 do 70 novčića, ovisno jesu li posjetitelji bili članovi i jesu li ih nabavili ranije ili na sam dan događanja. Prema novinskim izvještajima, zabave su bile znatno posjećene ljetnih mjeseci kada je na njima prisustvovalo oko 1500 osoba.⁴¹ Prihod je, osim u korist bolesničke blagajne društva, u ponekim slučajevima bio namijenjen i za izdavanje radničkih listova ili za pomoć stradalima u nekoj nepogodi.⁴²

Održavanje zabava zagrebačkog Obrtničko-radničkog društva bilo je dobro dokumentirano kako u radničkom tako i u građanskom tisku. Isto se ne može reći za održavanje znanstvenih i stručnih predavanja. Iako je takav oblik kulturne aktivnosti bez sumnje postojao, o njegovu sadržaju nisu ostavljeni nikakvi podaci što dodatno otežava njegovu rekonstrukciju. No imajući na umu nastojanje širenja socijalističkih učenja aktivnih članova kroz edukativna predavanja, što je predstavljalo ilegalnu aktivnost, onda nedostatak informacija o istome postaje razumljiv.

28 Ibid, str. 124.

29 Ibid, str. 126-127.

30 Ibid, str. 157.

31 Ibid, str. 405-406.

32 Ibid, str. 414.

33 *Völkrecht* I, I (13) (četvrtak, 5. 9. 1907.), str. 4.

34 Cazi, Josip. *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1957., str. 250.

35 Ibid, str. 327.

36 Ibid.

37 Ibid, str. 328.

38 Cazi, Josip. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*, knjiga druga, Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958., str. 72.

39 *Narodne novine* XXXIX, XXXIX (53) (srijeda, 5. 3. 1873.), str. 3; *Radnički glasnik* I, I (13) (petak, 15. 7. 1887.), str. 4; Isto, II (3) (srijeda, 15. 2. 1888.), str. 3; Isto, III (5) (petak, 15. 3. 1889.), str. 3; Isto, III (13) (ponedjeljak, 15. 7. 1889.), str. 4.

40 *Radnički glasnik* I, I (11) (srijeda, 15. 6. 1887.), str. 3.

41 *Radnički glasnik* I, I (13) (petak, 15. 7. 1887.), str. 4; Isto, III (13) (ponedjeljak, 15. 7. 1889.), str. 4.

42 *Narodne novine* XLVIII, XLVIII (218) (subota, 23. 9. 1882.), str. 4; *Radnički prijatelj* I, I (9) (nedjelja, 29. 11. 1874.), str. 2; Isto, I (11) (nedjelja, 13. 12. 1874.), str. 4; Isto, II (15) (nedjelja, 11. 4. 1875.), str. 2.

U nedjelju dne 6. prosinca 1874. prirediti će ujedni članovi obrtničko-radničkoga društva u prostorijah bašće Franje Josipa

večernju zabavu uz šaljivu lutriju.

Slučajni čisti dobitak ove zabave namijenjen je u podporu izdavanja „Radn. prijatelja“, s toga se svi radnici i prijatelji radničkoga stališa pozivlju, da što mnogobrojnije posjete ovu zabavu.

Vrlo nisko stavljena ulazna ciena (30 n.č. z a o s o b u) omogućuje svakomu, da se liepo zabavi i da uz to podupre svrhu, kojoj je dobitak namijenjena.

Priredjujući odbor nastojati će, da svim zahtjevom zadovolji, te da veselu zabavu posjetiteljem priredi.

Ulaznice se dobivaju u društvu (petrinjska ulica), kod priredjujućega odbora i u administraciji lista.

Priredjujući odbor.

Sl. 2. Najava održavanja zabave zagrebačkog Obrtničko-radničkoga društva, *Radnički prijatelj* I, I (9) (nedjelja, 29. 11. 1874.), str. 2.

Za razliku od zagrebačkog radništva koje je i početkom 1880-ih održavalo kulturne aktivnosti u obliku javnih zabava, osječko radništvo nije moglo provoditi kulturne aktivnosti unutar svoga društva jer je ono 1880. bilo ukinuto zbog navodne uključenosti njegovih članova u socijaldemokratski pokret.⁴³ Od tada je svako djelovanje osječkog radništva zbog straha od mogućeg socijalnog prevrata bilo strogo nadzirano i ograničeno. To je posljedično utjecalo i na nemogućnost osnivanja novih radničkih društava te slabu aktivnost samog radništva. Tek kad je 1906. Zemaljska vlada potvrdila pravila Osječkog radničko obrazovnog društva (Osječko naobrazbeno radničko društvo) osječko je radništvo moglo sudjelovati u njegovim kulturnim aktivnostima.

Svrha je toga novoga društva bila promicanje obrazovanja među svojim članovima. Ono bi se promicalo podučavanjem redovitih članova u pisanju, čitanju, stručnom crtanju, naravoslovlju, prirodopisu, zemljopisu, općoj povjesnici, knjigovodstvu, stenografiji, logici, retorici, stranim jezicima, pjevanju, tamburanju, gombanju i plesanju. Nadalje, promicalo bi se održavanjem znanstvenih predavanja ili čitanja o narodno-gospodarskim pitanjima i o spomenutim predmetima, organiziranjem društvenih sastanaka, zabava i izleta u svrhu promicanja društvenosti među svojim članovima te uređenjem knjižnice i čitaonice za slobodnu uporabu redovitih članova. Za provođenje te svrhe društva služili su prinosi redovitih i podupirajućih članova te slučajni prihodi od zabava. Upisnina redovitih članova iznosila je 60 filira, a mjesečna članarina 40 filira. Podupirajući članovi trebali su plaćati godišnji prinos

43 Prognani su iz Osijeka krojač Alexander (Sandor) Jussinger iz Bácsalmása, rukavičar Georg (Đuro) Fröhlich iz Beča, krojač Wenzel Tuma iz Lippstadta te krojač Franjo Fanta iz Novog Jošava. Kožar Josip Wohlfarth iz Osijeka osuđen je na 14 dana zatvora. Mažuran, Ive. Nav. dj., str. 189, 191, 205, 207, 209.

u iznosu od 8 kruna u četiri dijela. Predlagatelji pravila predložili su i osnivanje odsjeka u svrhu boljeg promicanja naobrazbe u navedenim predmetima, a u slučaju pjevanja ili tamburanja osnivanje zbora. Podučavanje u naznačenim predmetima odvijalo bi se samo ako se javi 20 zainteresiranih članova i ako bude sredstava za izvođenje. U slučaju da ih ne bude, odbor bi uputio zainteresirane ustanovi koja se bavi podučavanjem istih.⁴⁴

Upravni odbor društva sastao se još prije odobrenja društvenih pravila. Na javnoj osnivačkoj skupštini u gostionici Adolfa Bissera 1905. govor su održali Josip Glatz, Martin Setler i Adolf Kirch, poznati osječki aktivisti.⁴⁵ Društvo je te godine imalo oko 200 članova, no dvije godine kasnije, prema izvješću predstavnika Gradskog poglavarstva, imalo je 520 članova „socijaldemokratskog usmjerenja, priređivalo je popularna predavanja te kazališne predstave u radničkim lokalima, a u prosincu 1907. priredilo je i jednu predstavu u gradskom kazalištu“.⁴⁶

Kulturne aktivnosti započele su već 1905. s tečajem u knjigovodstvu kojega je u listopadu održao učitelj Schwar u prostorijama društva (Rokova ulica br. 26). To je ujedno i jedina sačuvana informacija o takvom obliku aktivnosti. Nedugo prije toga društvo je organiziralo prvu zabavu u Kovićevoj gostionici (Strossmayerova ulica br. 59) s raznovrsnim programom u večernjim satima. Planiran je svečani govor, pjevanje, deklamiranje, igranje šaljivih igara, bitka s koriandolima, plesni vijenac i nastup radničkih tamburaša. Ulaznica je u pretprodaji iznosila 60 filira, a na sam dan događaja 70 filira. Mogla se nabaviti u knjižari Leopolda Friedmanna (Pejačevićeva ulica br. 2).⁴⁷ Godinu dana kasnije društvo je organiziralo plesnu školu u dvorani Bisserove gostionice. Tečaj je trajao 6 tjedana, a vodio ga je M. Cvetko iz Zagreba. Muški članovi društva trebali su platiti 7 kruna, a ženski 4 krune.⁴⁸ U društvenim prostorijama uspostavljena je 1907. čitaonica s knjigama i novinama, no njihov sadržaj nije ostao poznat.⁴⁹ U okviru društva osnovan je 1908. i gimnastički odjeljak pod nazivom Der Turner-Klub „Napred“ čije su vježbe često bile prikazane na zabavama.⁵⁰

44 HR-HDA-1353, zbirka građanske stranke i društva (Grupa VI.), Osječko radničko obrazovno društvo, pravila, 1905-1906., inv.br. 3036.

45 U izvješću Gradskog poglavarstva nakon generalnog štrajka u svibnju 1905. spomenuti su navedeni kao pripadnici različitih organizacija socijaldemokratske stranke. HR-DAOS-10, kut. 5753a, izvještaj Gradskog poglavarstva o generalnom štrajku, 29/1905.

46 HR-DAOS-10, kut. 5753a, izvješće o socijaldemokratskom pokretu, 1/1907.

47 HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kut. 8, radnička štampa (1875.-1942.), *Slobodna riječ*, listopad 1905.

48 Ibid, *Slobodna riječ*, rujan 1906.

49 *Völkrecht* I, I (13) (četvrtak, 5. 9. 1907.), str. 4.

50 *Völkrecht* II, II (16) (četvrtak, 16. 4. 1908.), str. 3.; III (3) (četvrtak, 21. 1. 1909.), str. 4.

Nedugo nakon osnivanja uspostavljen je amaterski glumački odjeljak, odnosno Diletantski klub. Predstave su izvođene prvotno u okviru radničkih zabava da bi se potom organizirale zasebno, a klub je organizirao i vlastite zabave.⁵¹ Prema pisanju socijaldemokratskih novina *Volksrecht* klub je u travnju 1910. izveo „Das Lied des Bettlers“ Franza Grundmanna u režiji Bernharda Seelinga i „Anonimno pismo“ redatelja Josipa Savića.⁵² U lipnju iste godine izvedene su predstave „Eine verfolgte Unschuld“ bečkog pisca Antona Langerera i „Das Versprechen hinter'm Herd“ također bečkog pisca Alexandra Baumanna.⁵³ Održane su u gostionici Gustava Fleitzza (Strossmayerova ulica br. 96) s početkom u 20 sati, ulaznica je po osobi iznosila 60 filira, nakon izvedbi slijedili su plesni vijenci, a za glazbu je bio zadužen Karl Prokesch.

Sl. 3. Veliki bal pod maskama radničkog Diletantskog kluba, *Volksrecht* V, V (2) (četvrtak, 12. 1. 1911.), str. 4.

Predstave su se izvodile i godinu dana kasnije, a posebno značajna bila je ona povodom obilježavanja Praznika rada. Izvedba socijalne drame „Maifeier“ njemačkog političara Ernsta Däumiga u tri čina čiji sadržaj govori o preobraćenju na socijalizam jedini je javni pokazatelj moguće političke orijentacije kluba, ali i društva općenito. Prva dva čina trebala su se izvesti prije samog praznika, a posljednji na sam praznik. S obzirom da u posljednjem činu dva liberalno-građanska aktera postaju socijalisti, tim je onda rasporedom izvođenja njegova propagandna uloga postala očita. Kao i ostale, izvedena je u Fleitzovoj gostionici u večernjim satima nakon čega je uslijedio ples.⁵⁴ Od studenog 1911. klub je nosio naziv Slobodna radnička pozornica (Freie Arbeiter-Bühne) i izveo predstavu „Am Tage des Gerichts“ austrijskog pisca Petera Roseggera u režiji Bernharda

Seelinga.⁵⁵ O izvođenju predstava tijekom 1912. i 1913. nema sačuvanih podataka jer su brojevi *Volksrecht* bili uglavnom zapljenjivani do 1914.⁵⁶ S ponovnim izlaskom spomenutih novina saznajemo kako je Slobodna radnička pozornica u siječnju 1914. izvela dvije predstave u „kazališnoj dvorani“ Fleitzove gostionice.⁵⁷ Dva mjeseca kasnije izvedena je drama „Schuldig“ njemačkog dramatičara Richarda Voßa u gradskom kazalištu, a prihod je bio namijenjen pučkoj kuhinji. Samo četiri tjedna prije toga izvedena je i u kinu Urania.⁵⁸ Posljednje zabilježene predstave, prema svemu sudeći, održane su 19. ožujka također u gradskom kazalištu. Prihod je tog puta bio namijenjen u korist osječkih radničkih domova.⁵⁹ Početkom Prvoga svjetskog rata društvo je u skladu s novim odredbama vjerojatno bilo raspušteno, a time je prestala djelovati i Slobodna radnička pozornica.

Društvo je s vremena na vrijeme priređivalo i zabave. Povodom pete obljetnice osnivanja organiziralo je u srpnju 1910. ljetnu proslavu u Hotelu Weingruber. Počela je u 9 sati ujutro natjecanjem u kuglanju s nagradama, zatim je u 17 sati odjeljak mladih izvodio gimnastičke vježbe, a tamburaški odjeljak izveo je nekoliko glazbenih točaka. U 21 sat Diletantski klub izveo je Homburgovu farsu „Die 73 Kreuzer des Herrn von Stutzelberger“, a potom je slijedilo natjecanje u ljepoti i dodjeljivanje nagrada. Za najljepše dame proglašene su Stefanie Birnbaum (prva nagrada), Paula Ritzl (druga nagrada), Helene Deutschmann (treća nagrada) i Etel Csany (četvrta nagrada). Nakon dodjele započeo je ples u vrtnom paviljonu i trajao je do ranih jutarnjih sati.⁶⁰ Prema dostupnim podacima to je za sada jedna od rijetkih zabava koju je priredilo samo društvo, a ne njegov odjeljak kao što je bio slučaj u kasnijim godinama.

KULTURNE AKTIVNOSTI RADNIŠTVA IZVAN OKVIRA RADNIČKIH DRUŠTAVA

Dok su izvori o kulturnim aktivnostima osječkog radništva u okviru radničkih društava brojniji i sačuvaniji, isto se ne može reći za kulturne aktivnosti izvan okvira radničkih društava. Prvi podaci koji govore o takvim aktivnostima javljaju se početkom 1890-ih i to povodom obilježavanja Praznika rada. S obzirom da je djelovanje radništva još od 1880-ih bilo strogo kontrolirano, jedino je održavanje javnih zabava, uz javne skupštine, predstavljalo

⁵⁵ *Volksrecht* V, V (45) (četvrtak, 9. 11. 1911.), str. 4.

⁵⁶ Firinger, Kamilo. Još o prvim osječkim radničkim novinama // *Glas Slavonije* 10, 10 (2364) (srijeda, 10. 12. 1952.), str. 6.

⁵⁷ U izvedbi socijalnog narodnog komada u 2 slike „Rotes Gift“ sudjelovali su gospodin Bibert, Marie Sukić, N. Szegedy, gospođica Seeling, Sommer, A. Fluger i gospodin Robert. Izvedena je i komedija s pjevanjem u 1 činu „Der Herr Graf oder Auf der Wanderschaft“ u kojoj su sudjelovali Anna Pless, V. Peras, Carl F. Janč i A. Nemeček. *Volksrecht* VI, VI (2) (četvrtak, 7. 1. 1914.), str. 4.

⁵⁸ Predstavu su izveli Szegedy, M. Friedmann, A. Fluger, A. Nemeček, Marie Sukić, Viktor Peras, Mizzi Schmidt, L. Biebert, B. Seeling, Karl F. Janč, Wertag, K. Svoboda i Sommer. *Volksrecht* VI, VI (6) (četvrtak, 5. 3. 1914.), str. 4.

⁵⁹ Izvedena je drama „Povratak“ Srdana Tucića u režiji Miroslava Friedmanna, drama „Edelwild“ Franza Grundmanna i komedija s pjevanjem u 1 činu „Der Herr Graf oder Auf der Wanderschaft“. U izvođenju su sudjelovali Miroslav Friedmann, Ljubica Jakobovac, Vladoje Peras, Mileva Zanić, Josef Biebert, Franjo Szegedy, August Nemeček, Marie Sukić, Adolf Wertag, Franz Glatz, Emica Seeling, Mici Schmidt, Karl F. Janč i Viktor Peras. *Volksrecht* VI, VI (7) (četvrtak, 19. 3. 1914.), str. 4.

⁶⁰ *Volksrecht* IV, IV (28) (četvrtak, 14. 7. 1910.), str. 4.

⁵¹ *Volksrecht* II, II (5) (četvrtak, 30. 1. 1908.), str. 4.; IV (47) (četvrtak, 24. 11. 1910.), str. 4.; V (2) (četvrtak, 12. 1. 1911.), str. 4.; VI (3) (četvrtak, 22. 1. 1914.), str. 4.

⁵² U predstavama su glumili Karl (Dragutin) Cicer, Marie Szüsz, Mizzi Maranofi, Josef (Josip) Savić, Miroslav (Fritz) Friedmann, Eliese Bischof, Jakob Bartonicek, Andrija Kovačević, Arthur Friedmann i Ana Hazoš. *Volksrecht* IV, IV (16) (četvrtak, 21. 4. 1910.), str. 4.

⁵³ U predstavama su glumili Bernhard Seeling, Josef Savić, Jakob Bartonicek, Steffy Breyer, Miroslav (Fritz) Friedmann i Paula Nanay. *Volksrecht* IV, IV (24) (četvrtak, 16. 6. 1910.), str. 4.

⁵⁴ Predstavu su izveli gospođa Horvath, gospođa Seeling, Jakob Bartonicek, Marie Szüsz, Stefan Kajdi, Andrija Kovačević, N. Janč, Bernhard Seeling, N. Svetlošeg i Josef Wolf. *Volksrecht* V, V (17) (četvrtak, 27. 4. 1911.), str. 4.

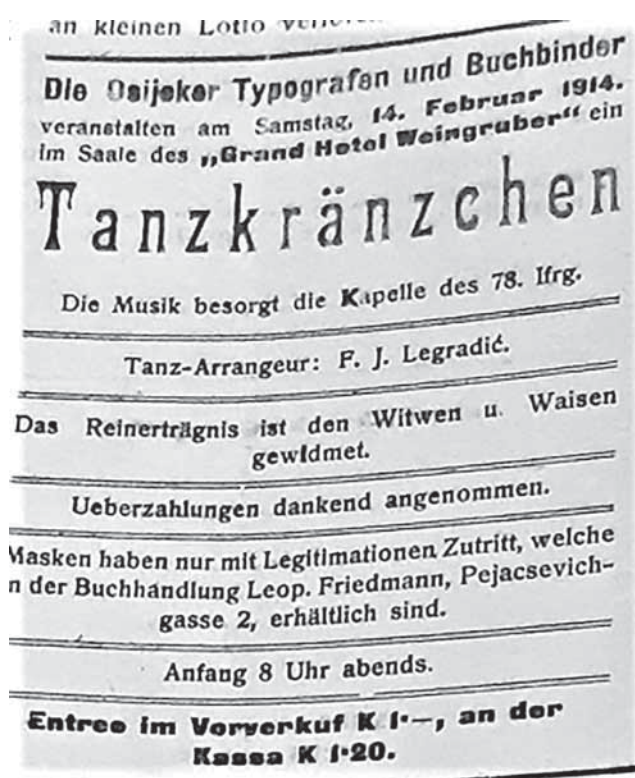
način na koji se veći broj radništva mogao lakše sastajati i koji su vlasti odobravale. Javne su zabave ujedno bile prikladna mjesta na kojima su socijalistički agitatori širili socijalističke ideje, a prihod od istih često je išao u razne potporne svrhe.

Osječko je radništvo prvi puta obilježilo Praznik rada 1893. godine. Nakon održavanja javne skupštine, održana je svečanost u Tvrđi i koncert u Pukovnijskom vrtu. Ulicama su marširale stotine ljudi unatoč lošem vremenu.⁶¹ Godinu dana kasnije, nakon skupštine u gornjogradske pivovari, uslijedila je povorka sudionika do gradske šume, zatim koncert kapele Deutschmann na trgu u Tvrđi, a navečer je uslijedila povratna povorka i zabava u Šeperovoj pivovari do ponoći. Radništvo koje je marširalo nosilo je crvene leptir mašne na lijevom ramenu. Prema izvještaju gradonačelnika Antuna Rottera obilježavanje Praznika rada prošlo je bez uznemiravanja javnog reda i mira, a prema njegovoj procjeni zabavi je prisustvovalo oko 200 osoba, muškaraca, žena i djece.⁶²

Obilježavanje Praznika rada 1900. bilo je ograničenije. U povorci se nisu smjeli koristiti nikakvi znakovi kao ni glazba. Nakon povorke jedan se dio radništva otišao zabavljati u selo preko Drave, dok su se drugi zabavljali u Tvrđavici, gostionici „Novog svijeta“ ili gostionici Đure Debrecina.⁶³ No već je dvije godine kasnije organiziran svečaniji program. U prijedodnevnom satima planirana je javna skupština u gostionici „Kod zlatnog krsta“, potom je u poslijepodnevnom satima trebala slijediti povorka s glazbom od istog lokala kroz Dugu ulicu preko Drave do gradske šume. Ondje bi se radnici zadržali do 18 sati kada se povorka trebala vratiti u isti lokal gdje se u 20 sati održavala plesna zabava sa šaljivom poštom.⁶⁴ Svečana povorka bila je zabranjena 1903. godine. Većina je radništva tada obustavila rad. U jutarnjim je satima, kao i inače, održana javna skupština u Fleitzovoj gostionici. Popodne je održan domjenak i zabava u vrtu gostionice „K zlatnom buretu“, a navečer su goste u Fleitzovoj gostionici zabavljali radnički tamburaši.⁶⁵ Godinu dana kasnije vlasti su dozvolile svečanu povorku po gradu. Na skupštini u vrtu Kaplove gostionice prisustvovalo je oko 800 ljudi uz prisustvo gradskog kapetana Gajera. U povorci prema Donjem gradu sudjelovalo je preko 1000 radnika, radnica i djece. Na čelu povorke nošen je natpis „Živio 1. svibanj“, a radnici su nosili crvene karanfile pjevajući radničke pjesme te klicali slobodi tiska, sveopćem pravu glasu i 8-satnom radu. Povorka je zastala u gostionici „K baklu“ gdje su svirali tamburaši i gdje su priređene šaljive igre za odrasle i djecu. U kasnim popodnevnom satima povorka je krenula prema Gornjem gradu, a redari su ih cijelo vrijeme pratili. Navečer je u Fleitzovoj gostionici organizirana zabava s diletantskom predstavom, a u Donjem gradu radništvo se

okupilo u tamošnjoj čitaonici.⁶⁶ Proslave Praznika rada sličnog programa nastavile su se i kasnijih godina.

Javne su zabave od početka 20. stoljeća organizirali i radnici različitih struka. Zagrebačke socijaldemokratske novine *Sloboda* izvjestile su kako su u veljači 1900. radnici tvornice Povischil priredili zabavu u Pešakovoj gostionici. Na početku su govore održali Katica Richard, Ivan Kolarić i stanoviti Leite. Potom je uslijedila šaljiva pošta oko koje su se brinule dvije radnice, a od ponoći uslijedio je i ples.⁶⁷ Zabave sličnog programa organizirali su tesari, soboslikari, ličilački radnici, metalurški radnici i krojači.⁶⁸ „Osviještenom radništvu“ zabave su bile „od trajne agitatorske vrijednosti“ jer su pružile priliku za širenje „njihove ideje“.⁶⁹ Tijekom pokladnog razdoblja također su pojedine struke organizirale zabave ne samo u običajnim mjestima poput Fleitzove gostionice već i u mjestima poput Hotela Royal i Srijemskog podruma.⁷⁰

Sl. 4. Osječki tipografi i knjigoveže organiziraju ples, *Volksrecht VI, VI (4)* (četvrtak, 5. 2. 1914.), str. 3.

Gostionice su predstavljale mjesta radničkog okupljanja i prilikom privatnih sastanaka ili pregovora s vlastima tijekom štrajkova. Tako su se prema izvještaju Gradskog poglavarstva tijekom generalnog štrajka u svibnju 1905. zidari i nadničari okupljali u gostionici Kate Feist (Dravska obala br. 17), bravari u gostionici Antuna Galovca (Ilirska ulica br. 23), tesari u gostionici Andrije Ilančića (Kokotova

61 Mažuran Ive, Nav. dj., str. 368.

62 Ibid, str. 400-401.

63 HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kut. 8, radnička štampa (1875.-1942.), *Sloboda*, svibanj 1900.

64 Ibid, *Nova sloboda*, svibanj 1902.

65 Ibid, *Slobodna riječ*, svibanj 1903.

66 Ibid, *Slobodna riječ*, svibanj 1904.

67 Ibid, *Sloboda*, veljača 1900.

68 Ibid, *Slobodna riječ*, listopad 1905.; *Slobodna riječ*, rujan, 1906.; *Volksrecht IV, IV (45)* (četvrtak, 10. 11. 1910.), str. 4.; Isto, VI, VI (14) (četvrtak, 25. 6. 1914.), str. 4.

69 Ibid, *Nova sloboda*, kolovoz 1902.

70 Ibid, *Sloboda*, veljača 1902.; *Volksrecht V, V(2)* (četvrtak, 30. 1. 1908.), str. 4; Isto, VI (3) (četvrtak, 22. 1. 1914.), str. 4; Isto, VI (4) (četvrtak, 5. 2. 1914.), str. 4.

ulica br. 52), nadničari i radnici iz Tvornice žigica u gostionici Ivana Schrempfa (Ružina ulica br. 104), radnici bez razlike u struci u gostionici Mirka Pospišila (Ružina ulica br. 125), gostionici Žige Flischhauera (Ružina ulica br. 44), gostionici Stjepana Kolčića (Crkvena ulica br. 51) i gostionici Marije Mora (Podravina br. 29), a nadničari u gostionici Ivana Strobla (Državna cesta br. 44).⁷¹

ZAKLJUČAK

Iako su djelatnosti većine osječkih radničkih društava od 1868. do 1914. poznate zahvaljujući ranijim istraživanjima, malo je pažnje bilo posvećeno njihovim javnim oblicima kulturnih aktivnosti. Isto se može reći i za javne oblike kulturnih aktivnosti u kojima je radništvo sudjelovalo izvan radničkih društava. Istraživanjem dostupnih arhivskih i novinskih izvora o spomenutome došlo se do nekoliko zaključaka. Osječko je radništvo u okviru Osječkog radničko-obrazovnog društva (1867.-1872.) slušalo predavanja građanskih intelektualaca, sudjelovalo u tečajevima crtanja, pjevanja, zabavama s pjevanjem, recitiranjem pjesama i predstavama. Moglo je posjećivati i čitaonicu u prostorijama Šeperove pivovare gdje je bilo sjedište društva. Takve su aktivnosti, prema zamislama osnivača društva, trebale članove potaknuti na ponašanje nalik „učenom čovjeku“ i zamijeniti pijančevanja koja uništavaju duh i tijelo. Slične aktivnosti provodile su se i u Obrtničko-radničkom društvu (1875.-1880.) kojeg su osnovali sami radnici. Ondje je radništvo također slušalo predavanja građanskih intelektualaca i sudjelovalo u zabavama raznovrsnog programa čiji je prihod išao u svrhe društva. Zabave su priređivala i društva koja u svojim pravilima nisu istaknula kulturnu funkciju. Poput osječkoga, i zagrebačko je radništvo u Obrtničko-radničkom društvu (1873.-1948.) slušalo edukativna predavanja, posjećivalo društvenu čitaonicu i sudjelovalo u zabavama. No te su zabave, za razliku od onih osječkih radničkih društava, posjećivali imućni pokrovitelji iz redova plemstva, svećenstva, privredništva, trgovaca i građanske inteligencije. Također, u okviru toga društva pjevački zbor predstavljao je posebnu kulturnu djelatnost što nije bio slučaj u spomenutim osječkim radničkim društvima.

Zabave raznovrsnog programa i popularna predavanja priređivalo je i Osječko radničko obrazovno društvo osnovano 1906. godine. Ono je, za razliku od prethodnih, imalo i gimnastički, tamburaški, amaterski glumački odjeljak i odjeljak mladih. Glumački je odjeljak često izvodio predstave u gostionici Gustava Fleitza, ali i u gradskom kazalištu i kinu Urania. Zabave su predstavljale i javni oblik kulturnih aktivnosti radništva izvan okvira radničkih društava povodom obilježavanja Praznika rada ili neke druge prigode. Osim što su služile za socijalizaciju i razonodu radništva, bile su i od velike važnosti radničkim aktivistima koji su ih koristili za širenje političkih ideja.

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKI IZVORI

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1353, zbirka građanske stranke i društva (grupa VI.), Osječko radničko obrazovno društvo, pravila, 1905.-1906.

Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-10, fond Gradskog poglavarstva u Osijeku, kutija 5753a, 1895.-1909.

Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 8.

NOVINE

Die Drau, 1878., Osijek

Narodne novine, 1873.; 1882., Zagreb

Radnički glasnik, 1887.-1889., Zagreb

Radnički prijatelj, 1874.-1875., Zagreb

Völkrecht, 1907.-1914., Osijek

LITERATURA

Cazi, Josip. Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895), knjiga prva. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958.

Cazi, Josip. Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj – od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895), knjiga drug. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958.

Firinger, Kamilo. Osnivanje osječkih radničkih bolesničko-potpornih i prosvjetnih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894. g. // Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek – 1867./ uredio Zdravko Krnić. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije: Osijek: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, 1969.

Firinger, Kamilo. Još o prvim osječkim radničkim novinama // Glas Slavonije, prosinac 1952.

Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. Prema hrvatskom građanskom društvu. Zagreb: Globus, 1992.

Karaman, Igor. Gospodarski razvoj Osijeka i okolnih krajeva // Od turskog do suvremenog Osijeka, druga knjiga, urednik Julijo Martinčić. Osijek: Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, 1996.

Mažuran, Ive. Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1967.

Obad, Vlado. Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture. Osijek: Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2014.

⁷¹ HR-DAOS-10, kut. 5753a, 47/1905.

Pejić, Luka. Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868.-1918.), doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2020.

Pejić, Luka. Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.) // Sindikati između rada i kapitala/ urednici Maroje Višić, Miroslav Artić. Zagreb : Durieux : Ellipsis, 2022.

CULTURAL ACTIVITIES OF THE WORKING CLASS IN OSIJEK DURING THE LATE 19TH AND THE EARLY 20TH CENTURY

SUMMARY

The effects of industrialisation and the emerging capitalist economy began to affect the working class in Osijek from the late 1860s. Unregulated working conditions, low wages, existential uncertainties caused by economic and agrarian crises, along with the circumstances on the market, resulted in workers' demands for economic and political rights. The efforts to improve their position were made by worker organisations, led by liberal citizens, and later the workers themselves. These organisations were characterised mainly by their cultural and support activities. By using the available archival and newspaper sources, together with recent historiographic works, the aim of the

research was to study the public cultural activities of the workers within the mentioned worker societies, as well as those that were organised independently. The results showed that the most common cultural activities, both in the former and the latter cases, were the worker festivities. They included various programmes with the purpose of socialisation and entertainment, while the worker activists used them to disseminate political ideas.

Keywords: Osijek workers, worker societies, cultural activities, worker festivities.